

Tahar Ben Jelloun: Ta zasljepljujuća odsutnost svjetlosti

Ovaj roman napisan je prema stvarnim događajima nadahnutim svjedočanstvom nekadašnjeg robijaša u Tazmamartu.

Posvećen je Azizu i Rédi - njegovom mladom sinu, svjetlosti njegovog trećeg života.

1.

Dugo sam tražio crni kamen koji dušu čisti od smrti. Kad kažem dugo, mislim na bunar bez dna, na tunel koji sam iskopao prstima, zubima, u tvrdoglavoj nadi da ću, pa makar samo i na minutu, dugu i vječnu minutu, ugledati trak svjetlosti, iskru koja bi se utisnula duboko u mojim očima, i koju bi moja utroba čuvala, zaštićenu poput tajne. Bila bi tamo, nastanjivala bi moje grudi i hranila beskraj mojih noći, tamo, u tom grobu, duboko u vlažnoj zemlji, što miriše na čovjeka ispražnjenog od vlastite ljudskosti udarima lopate koji mu trgaju kožu, oduzimaju pogled, glas i razum.

No što učiniti s razumom, tamo gdje su nas zakopali, hoću reći smjestili pod zemlju, ostavljajući nam tek otvor neophodan za disanje, kako bismo živjeli dovoljno vremena, dovoljno noći da okajemo pogrešku, pridajući smrti neku istančanu sporost, toj smrti koja je trebala uzeti vremena, svo vrijeme ljudi, onih koji više nismo bili, onih koji su nas još nadzirali, i onih koji su nas potpuno zaboravili. Ah, ta sporost! Glavni neprijatelj, koji je ovijao našu izmrcvarenu kožu, i ranu ostavljao otvorenom mnogo vremena prije nego što počne zarastati; sporost zbog koje je naše srce kucalo mirnim ritmom umiranja, kao da smo morali utrnuti, dok je daleko od nas jedna svijeća gasnula u blagosti sreće. Često sam razmišljao o toj svijeći, napravljenoj ne od voska, već od neke nepoznate tvari koja stvara iluziju vječne vatre, simboličnog znaka našeg preživljavanja. Mislio sam i na divovski pješčani sat, u kojem je svako zrnce pijeska jedan djelić naše kože, jedna kap naše krvi, dašak kisika bez kojeg smo ostajali već prema tome kako se vrijeme spuštalo u ponor u kojem smo se nalazili.

Ali gdje smo mi to bili? Stigli smo tamo lišeni pogleda. Je li bila noć? Vjerojatno. Noć će biti naša družica, naš teritorij, naš svijet i naše groblje. Bila je to prva informacija koju sam dobio. Moje preživljavanje, moja mučenja, moje agonije bile su zapisane pod velom noći. Odmah sam to znao. Reklo bi se da sam to oduvijek znao. Noć, ah! Pokrivač od smrznute prašine, prostranstvo crnih stabala koje je pomicao ledeni vjetar tek toliko da bi nanio bol mojim nogama, prstima smrvljenim kundakom pištolja-mitraljeza. Noć nije padala, kako se zna reći, bila je tamo, stalno; kraljica naših patnji, izlagala ih je našoj senzibilnosti, za slučaj da uspijemo više ništa ne osjećati, onako kao što su to uspijevali pojedini mučenici odvajajući se od vlastitog tijela vrlo snažnim naporom koncentracije, koji im je omogućavao da više ne pate. Ostavljali su svoja tijela mučiteljima i odlazili sve to zaboraviti u molitvi i povlačenjem u sebe.

Noć nas je odijevala. U nekom drugom svijetu rekli bismo da nas je tetošila. Niotkuda svjetlosti. Nikad ni najmanjeg tračka svjetla. No naše su se oči, premda su izgubile pogled, prilagodile. Vidjeli smo u tami, ili smo vjerovali da vidimo. Naše prilike bile su sjene što se kreću u mraku i međusobno sudaraju pa i proljevaju vrčeve s vodom i miču korice starog kruha što su ih neki čuvali za uklanjanje grčeva u želucu.

Noć više nije bila noć, budući da više nije imala dana, niti zvijezda, niti mjeseca, niti neba. Mi smo bili noć. Definitivno noćna, naša tijela, naše disanje, kucanja srca, tapkanja naših ruku što se kreću od jednog zida prema drugom bez napora, budući da je prostor bio sveden na dimenzije groba za živućeg – svaki put kad izgovaram tu riječ, trebao bih je zamijeniti s preživjelog, no u zbilji, ja sam bio živ, podnoseći život u ekstremnoj oskudici, u kušnji čiji je kraj mogao biti jedino smrt, no sve to neobično podsjeća na život.

Mi nismo bili u bilo kojoj noći. Ova naša bila je vlažna, vrlo vlažna, ljepljiva, prljava, znojna, mirisala je na urin ljudi i štakora, ta noć stigla je do nas na sivom konju kojeg je slijedio čopor bijesnih pasa. Bacila je svoj težak ogrtač na naša lica koja više ništa nije moglo začuditi, ogrtač na kojem nije bilo čak ni rupica od moljaca, ne, bio je

to ogrtač od mokrog pijeska. Od zemlje pomiješane s izmetinama svih mogućih životinja, spustio se na našu kožu, kao da je naš sprovod gotov. Ne, vjetar koji je puhao u ogrtaču davao nam je malo zraka da ne bismo umrli odmah, tek toliko da nas drži podalje od života i nadomak smrti. Taj ogrtač težio je na tone. Nevidljiv a ipak opipljiv. S prstiju mi je otpadala koža kad bih ga doticao. Skrivao sam ruke iza leđa kako više ne bih bio u dodiru s noći. Tako sam ih štitio, no koliko me samo puta hladnoća cementa primorala da promijenim položaj, okrenem se na trbuh, glave priljubljene uz pod, jer sam radije trpio bol u čelu nego u rukama. Bilo je dakle preferencija između dvije boli. Pa i ne baš. Cijelo je tijelo moralo patiti, svaki njegov dio, bez iznimke. Grob je bio uređen (evo još jedne riječi iz života, no mora se nastaviti posuđivati od života neke male stvari) tako da tijelo bude podvrgnuto svim zamislivim patnjama, da ih podnosi što je moguće sporije, i da se održava na životu kako bi bilo iznova podvrgavano novim bolima.

U biti, grob je bio ćelija dužine tri metra puta metar i po širine. Bila je prije svega niska, između metar i pedeset i metar i šezdeset. Nisam se mogao uspraviti. S rupom za pišanje i sranje. Rupom promjera deset centimetara. Rupa je bila dio našeg tijela. Trebalo je brzo zaboraviti na njezino postojanje, ne osjećati više mirise govna i urina, ne osjećati više uopće. Nije dolazilo u obzir začepeljivanje nosa, ne, nos je trebalo ostaviti otvorenim i više ništa ne osjećati. U početku je bilo teško. Bio je to zanat, nužna ludost, ispit koji je pod svaku cijenu trebalo položiti. Biti tamo a da tamo nisi. Zatvoriti čula, usmjeriti ih drugdje, dati im neki drugi život, kao da sam u tu jamu bio bačen bez svojih pet osjetila. Upravo tako: praviti se da sam ih ostavio u nekoj kolodvorskoj garderobi, pospremljene u maleni kofer, dobro zamotane u pamuk ili svilu, i stavljene po strani, bez znanja mučitelja, bez ičijeg znanja. Opklada na budućnost.

Padao sam u jamu poput vreće pijeska, poput paketa ljudskoga lika, padao sam i to na mene nije imalo nikakvog utjecaja, ništa nisam osjećao i ništa me nije boljelo. Ne, to sam stanje dosegao tek nakon godina i godina patnje. Mislim čak da mi je bol pomogla. Kako sam osjećao bol, muku, polako sam se uspio odvojiti od tijela i promatrati

kako se u toj jami borim protiv škorpiona. Bio sam iznad. Bio sam s druge strane noći. No prije nego što sam tamo dospio, morao sam stoljećima hodati u noći beskrajnog tunela.

Nismo imali kreveta, čak ni komad spužve u nedostatku madraca, čak ni skup sjena ili djeteline na kojoj spavaju životinje. Svakome od nas podijelili su dva siva pokrivača na kojima je bio otisnut broj 1936. Je li se radilo o godini proizvodnje ili nekoj specifičnoj referenci za osuđene na sporu smrt? Lagani i tvrdi, mirisali su na bolnicu. Vjerojatno su bili natopljeni nekim dezinfekcijskim sredstvom. Trebalo se na njih naviknuti. Ljeti, nisu bili previše korisni. Zimi pak nisu bili dovoljni. Jedan sam savio i od njega napravio vrlo uski madrac. Spavao sam na boku. Kad bi poželio promijeniti stranu, ustajao sam kako ne bih napravio nabore. Sistematski, pogotovo na početku, udarao bih glavom o strop.

Umatao sam se u drugi pokrivač i udisao dezinfekcijsko sredstvo koje je prouzrokovalo neobične glavobolje. Pokrivači su bili otrovani!

Koliko sam samo puta bio uvjeren da će se zemlja otvoriti i progutati me! Sve je bilo jako dobro izučeno. Tako smo na primjer imali pravo na pet litara vode dnevno. Tko im je dao taj broj? Vjerojatno liječnici. Uostalom, voda nije bila doista pitka. Imao sam plastičan vrč u koji sam lijevao vodu i ostavljao da stoji čitav dan. U dnu vrča, stvarao se talog prašine i ljepljive prljavštine.

Budući da su sve predvidjeli, možda su postavili i kamenu ploču ćelije tako da se nakon nekoliko mjeseci ili nekoliko godina izvrne i baci nas u zajedničku jamu iskopanu tik ispod zgrade?

2.

Nakon noći 10. srpnja 1971. više nemam dobi. Nisam ostario, niti se pomladio. Izgubio sam dob. Ona se više ne vidi na mojem licu. Zapravo, više nisam tu da bih joj dao lice. Zaustavio sam se negdje nadomak ništavilu, tamo gdje je vrijeme dokinuto, vraćeno vjetru, predano tom ogromnom prostranstvu od bijele plahte koju kovitla lagani povjetarac, prepušteno nebu ispražnjenom od zvijezda, od slika,

od snova iz djetinjstva koji su u njemu nalazili utočište, ispražnjeno od svega, čak i od Boga. Smjestio sam se tamo kako bih naučio zaborav, ali nikad, čak ni u mislima, nisam uspio čitav biti u ništavilu.

Nesreća se dogodila kao izvjesnost, vihor, jednog dana kad je nebo bilo plavo, toliko plavo da su moje zaslijepljene oči na nekoliko sekundi izgubile dar vida, a moja lakoumna glava visjela kao da će pasti. Znao sam da će taj dan biti dan plavetnila umrljanog krvlju. Znao sam to tako duboko u sebi da sam obavio ritualno pranje i molio u kutu prostorije kojom je vladala zagušljiva tišina. Čak sam izmolio dodatnu molitvu rastanka sa životom, proljećem, obitelji, prijateljima, snovima, živima. Na brežuljku preko puta, neki magarac me gledao onim samilosnim i tužnim izrazom lica kojeg imaju životinje koje bi željele suosjećati s ljudskom nevoljom. Rekoh sam sebi: «On barem ne zna da je nebo plavo i ne mora proliti krv.»

Tko se još sjeća bijelih zidova palače u Skhirateu? Tko se sjeća krvi na stolnjacima, krvi na travi jarko zelene boje? Boje su se naglo izmiješale. Plava više nije bila na nebu, crvena više nije bila na tijelima, sunce je lizalo krv neuobičajenom brzinom, a mi, mi smo stajali očiju punih suza. Curile su same od sebe i kvasile naše ruke koje više nisu mogle držati oružje. Bili smo drugdje, možda negdje izvan svega, tamo gdje od straha izbuljene oči napuštaju lice da bi se smjestile na zatiljku. Naše oči bile su bijele. Nismo više vidjeli ni nebo ni more. Svježi povjetarac milovao nam je kožu. Buka detonacija ponavljala se u beskonačnost. Dugo će nas pratiti. Otad ćemo čuti samo nju. Naše uši bile su je pune. Ne znam više jesmo li se predali kraljevskoj gardi, koja je proganjala pobunjenike ili su nas uhapsili i razoružali oficiri koji su promijenili tabor kako je vjetar zapuhnuo. Ništa nismo imali za reći. Bili smo samo vojnici, pijuni, podoficiri nedovoljno važni da bismo povelili inicijative. Bili smo tijela kojima je bilo hladno u vrućini toga ljeta. Ruku zavezanih iza leđa, bačeni smo u kamione u kojima su bili nagurani mrtvi i ranjeni. Glava mi je bila zaglavljena između dva mrtva vojnika. Njihova krv ulazila mi je u oči. Bila je vruća. Obojica su ispustili govna i urin. Jesam li još imao pravo na gađenje? Povratio sam žuč. Na što misli čovjek kada tuđa

krv teče niz njegovo lice? Na cvijet, na magarca na brežuljku, na dijete što se igra mušketa sa štapom namjesto mača. Možda više ne misli. Pokušava napustiti svoje tijelo, ne biti na tom mjestu, misliti da spava i da sanja vrlo ružan san.

Ne, znao sam da to nije san. Moje misli bile su jasne. Drhtao sam čitavim tijelom. Nisam začepio nos. Punim plućima udisao sam bljuvotinu i smrt. Htio sam umrijeti od trovanja. Pokušao sam staviti glavu u plastičnu vreću koja je stajala nedaleko od leševa. Uspio sam samo izazvati bijes jednog od vojnika koji me umlatio udarcem noge u potiljak. Gubeći svijest, nisam više osjećao smrad leševa. Nisam više ništa osjećao. Bio sam izbačen. Probudio me udarac kundaka u potkoljenu.

Gdje smo se nalazili? Bilo je hladno. Možda u mrtvačnici vojne bolnice u Rabatu. Živi nisu bili odvojeni od mrtvih. Neki su stenjali, neki su udarali glavom o zid, kleli sudbinu, vjeru, vojsku i sunce. Govorili su da je državni udar propao zbog sunca. Bilo je prejak, preblještavo. Drugi se uzvikivali: «Ma koji državni udar? (Naše) geslo je u (našoj) krvi: «Allah, Domovina, Kralj».» Ponavljali su taj slogan poput litanije koja bi trebala otkupiti njihovu izdaju.

Šutio sam. Ni na što nisam mislio. Pokušavao sam se stopiti s ništavilom i nikad više ništa čuti ili oćutjeti.

3.

U zgradi B bilo nas je dvadeset i trojica, svaki u svojoj ćeliji. Osim rupe iskopane u zemlji kako bismo mogli obavljati nuždu, bila je još jedna iznad željeznih vrata za protok zraka. Nismo više imali imena, ni prošlosti ni budućnosti. Bili smo lišeni svega. Ostali su nam koža i glava. Ne svima. Broj 12 bio je prvi koji je izgubio razum. Vrlo brzo postao je indiferentan. Preskočio je etape. Ušao je u predjele velike boli ostavljajući glavu ili ono što je od nje ostalo na vratima logora. Neki tvrde da su ga vidjeli kako čini kretnje kao da si odšarafkuje glavu i saginje se kako bi je sakrio između dva golema kamena. Ušao je slobodan. Ništa ga nije doticalo. Govorio je sam sa

sobom, bez predaha. Čak i kad je spavao, njegove su usne nastavljale mrsiti nerazumljive riječi.

Odbijali smo se međusobno zvati drugačije osim imenom i prezimenom. Stvar koja je bila zabranjena. Broj 12 zvao se Hamid. Bio je mršav i vrlo visok, tamnopus. Bio je sin pobočnika koji je u Indokini izgubio ruku. Vojska je preuzela brigu o školovanju njegove djece od kojih su sva postala vojnici. Hamid je želio biti pilot na civilnim letovima i sanjao je o napuštanju vojske.

Danju, bilo ga je nemoguće ušutkati. Njegovo bunilo malo nas je smirilo. Bili smo još sposobni reagirati, željeti čuti neku logičnu pripovijest, riječi koje bi nas natjerale da promislimo, nasmijemo se ili se čak nadamo. Znali smo da Hamid nije bio s nama. Napustio nas je. Nije nas više ni čuo ni vidio. Kad bi pričao, njegove su oči zurile u strop. Hamid je na neki način bio naša vjerojatna budućnost, čak i ako su nam često ponavljali da za nas budućnost ne postoji. Možda su ga liječnici drogirali kako bi ga učinili ludim i poslali nama kao primjer onoga što bi nam se moglo dogoditi. Bilo je to moguće jer, nakon mjeseci provedenih u podrumima i proživljavanja svih mogućih vrsta mučenja, neki su izgubili život, a drugi, poput Hamida, razum.

Njegov glas odzvanjao je u tami. S vremena na vrijeme prepoznali bismo poneku riječ ili čak rečenicu: «pčela», «prizma pasije», «pa poludit ću», «popelin», «pelena», «pelegrin», «palatin», «pa palad», «popiti pile i pipu»... Bio je to dan slova P.

Čuvari su ga puštali da govori, računajući s našom razdraženošću zbog koje je njegovo prisustvo bivalo još težim. Kako ne bi pristao na njihova pravila igre, Gharbi, broj 10, bacio se na čitanje Kur'ana, kojeg je znao napamet. Poput većine nas, naučio ga je u kuranskoj školi, s tom razlikom da se on opredijelio da bude muftija vojarnje. Čak je sudjelovao u natjecanju recitatora i osvojio treću nagradu. Bio je dobar musliman, nije propuštao molitve i uvijek je prije spavanja čitao nekoliko verseta/redaka. U Školi za kadete zvali su ga «Ustad», Učitelj.

Kad se Ustad latio recitiranja Kur'ana, Hamidov glas postao je sve tiši i tiši, da bi na kraju utihnuo. Reklo bi se da ga je čitanje svete

knjige umirivalo, ili je barem njegovo bunilo činilo drugačijim. U trenutku kad je Ustad završio, izgovarajući formulu «Tako je riječ Svemoćnog Boga Istina», Hamid je nastavio svoju priču jednakom silovitošću, jednakim zamornim ritmom, jednako konfuzno. Nitko se nije usuđivao intervenirati. Imao je potrebu izreći sve te riječi i na arapskom i na francuskom. Bio je to njegov način da nas napusti, izolira i doziva smrt. Došla ga je uzeti kad je pao u trans i više puta udario glavom o zid. Ispustio je dugačak krik, a zatim više nismo čuli ni njegov glas ni njegovo disanje. Ustad tad izgovori prvu suru/ajet iz Kur'ana. Zapravo je to bilo pjevanje. Bilo je lijepo. Tišina koja je zatim zavladała bila je prekrasna.

Ustad je bio izabran da s čuvarima pregovara o uvjetima Hamidova pokopa. Bilo je to dugotrajno i komplicirano. Trebalo je podnijeti izvještaj zapovjedniku logora, koji je morao čekati naredbe iz glavnog grada. Namjeravali su tijela baciti u jamu, bez ceremonije, bez molitve, bez čitanja Kur'ana. Naš prvi čin pružanja otpora bilo je traženje dostojnog sprovoda za jednog od naših. Bilo nas je dvadeset i dvojica živih oko tog tijela, čiji je glas još uvijek odzvanjao u našim glavama. Pozvali smo se na muslimansku tradiciju, koja ne odobrava odgađanje sprovoda, budući da sunce smije samo jednom zaći nad pokojnikom. Trebalo je brzo djelovati, tim više što je nepodnošljiva vrućina – bio je mjesec rujna – prijetila da se okomi na leš.

Sprovod će se održati sutradan ujutro. Usprkos prilikama, bili smo sretni. Ponovo smo ugledali svjetlost neba nakon četrdeset sedam dana tame. Žmirkali smo, neki su zaplakali. Ustad je vodio ceremoniju, zatražio vode za toaletu tijela i plahtu za posmrtni pokrov. Jedan od čuvara, očito ganut, donio je nekoliko kanistara vode i jednu bijelu, potpuno novu plahtu.

Bila je to prilika za svakog od nas da pokuša locirati mjesto na kojem smo se nalazili. Tražio sam orijentire. Naša zgrada bila je okružena debelim zidinama visokim najmanje četiri metra. Jedno je bilo sigurno: nismo se nalazili blizu mora. Svuda uokolo logora, nalazile su se sive planine. Nigdje drveća. Neka vojarna u daljini.

Ništavilo, praznina. Naš zatvor je bio napola pod zemljom. Čuvari su vjerojatno živjeli u dvije malene barake, na nekoliko stotina metara od mjesta na kojem smo ukapali Hamida.

Tokom nekih sat vremena, širom sam otvorio oči, pa čak i usta, kako bi se nagutao što više svjetla. Nadisao svjetlosti, spremio je u unutrašnjosti, čuvao je kao utočište, i sjetio je se svaki puta kad bi tama postala preveliki teret na vjeđama. Skinuo sam se do pasa, kako bi je i moja koža upila i napravila zalihu tog dragocjenog dobra. Neki čuvar naredio mi je da odjenem košulju.

Uvečer, obuzeo me stid što sam se osjetio sretan zahvaljujući sprovodu jednog od drugova. Je li mi ponestalo milosti, jesam li postao toliki monstrum da se želim okoristiti smrću jednoga od nas? Bila je to istina, gorka i okrutna. Ako mi smrt susjeda omogući da vidim sunce, pa čak i samo na nekoliko trenutaka, moram li željeti njegov kraj? A opet, nisam bio jedini koji je tako mislio. Driss, broj 9, imao je hrabrosti o tome progovoriti: pokop za nas postaje prilika da izađemo i vidimo tračak svjetla. Bila je to naša nadnica, naša potajna nada, koju se nismo usuđivali jasno izraziti ali smo na nju mislili.

I tako se smrt pretvorila u prekrasnu zraku sunca. Jasno, bili smo tu bačeni da bismo umrli. Misija čuvara sastojala se u tome da nas što duže drže u stanju pred-smrti. Naše tijelo trebalo je malo pomalo biti podvrgnuto raspadanju. Trebalo je patnju produžiti u vremenu, omogućiti joj da se polako širi, da ne zaboravi niti jedan organ, niti jedan djelić kože, da se uspne od nožnih prstiju sve do kose, da kola u pregibima, između bora, da se uvuče poput igle koja traži venu kako bi u nju ispustila otrov.

Neka dođe, smrt! Neka preživjeli tad iskoriste priliku da bi vidjeli dan! Dobro je započela svoj posao. Hamid je bio prvi koji nam je priuštio da udahnemo svjetlost. Bio je to njegov oproštajni poklon. Otišao je a da ne pati, ili gotovo ne.

Nakon godine dana u toj rupi, pitanje koje je svakog od nas proganjalo bilo je sljedeće: «Na kome je sada red?» Spekulirao sam. Driss je bolovao od neke bolesti mišića i kostiju. Nije se trebao zateći

u sastavu našeg specijalnog voda. Trebali smo ga čak ostaviti u vojnoj bolnici u Rabatu. Šef je zaboravio. Njegova sudbina je bila doći umrijeti u ovaj zatvor, pod zemljom. Suhe su mu se noge skvrčile i bile zalijepljene za prsa. Svi su mu se mišići istopili. Nije mogao podići ruku. Čuvari su pristali da mu dajem jesti i pomažem mu da obavi nuždu. Nije više mogao žvakati. Sažvakao bih kruh i davao mu ga u malenim zalogajima, nakon kojih bi uslijedio gutljaj vode. Znalo mu se dogoditi da mu zalogaj krivo uđe a da nije mogao iskašljati. Savijao je tad leđa, stavljao glavu između nogu i kotrljao se po podu kako bi propustio vodu da prođe s prave strane jednjaka. Toliko je omršavio da je sličio na operušanu pticu. Nisam mu mogao dobro vidjeti oči. Vjerojatno su bile staklaste, prazne. Spavao je u čučućem položaju, glave podbočene o zid, dlanova stavljenih pod tabane. Dugo mu je trebalo da pronađe taj položaj koji mu je omogućavao da spava i pritom previše ne osjeća bol u zglobovima. Malo pomalo izgubio je dar govora. Trebalo je nagađati što mumlja. Znao sam da traži smrt. Ali nisam mu mogao pomoći da umre. Da sam eventualno imao malenu plavu pilulu da ga oslobodim, možda bih mu je bio dao. Pred kraj, počeo je odbijati hranu. Osjetio sam kako smrt obuzima njegove oči. Pokušao mi je nešto reći, možda neki broj. Učinilo mi se da se radi o broju četrdeset. Navodno smrti treba četrdeset dana da osvoji tijelo. U njegovom slučaju, dosta ga je brzo odnijela.

Bilo mi je vrlo teško obaviti njegovu toaletu. Savijena koljena napravila su rupu u prsnom košu. Rebra su ušla u zglobove. Nije bilo moguće rastaviti noge, niti ruke. Tijelo mu je bilo koščata lopta. Vjerojatno je težio manje od četrdeset kila. Pretvorio se u neku malenu neobičnu stvar. Nije na njemu bilo više ništa čovječjeg/ljudskog. Bolest ga je izobličila. I prije nego što sam završio s toaletom, gurnula su me dva čuvara, odložila tijelo u neke tačke i otišla nakon što su me vratili u ćeliju. Zastao mi je dah. Nestali su, a ja nisam imao vremena ni riječ da izustim.

S francuskog prevela Ursula Burger Oesch